

AMALİYA PAŞAYEVA
BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsi, İran
filologiyası kafedrası
e-mail:amalya_p@mail.ru

HİND-İRAN DİLLƏRİNDƏ SONQOŞMA SİSTEMİ

Xülasə

Müasir hind-İran dillərində sonqoşmalar önqoşmalara nisbətən daha fəal funksiya daşıyır və onların inkişaf tarixinin izlənməsi də dilçilik baxımından olduqca maraqlıdır. Məqalədə hind-İran dillərində sonqoşmaların inkişaf tarixi izlənmiş, müasir dillərdə onların işlənmə mövqeyi, önqoşmalara münasibətinə diqqət yetirilmişdir. Məlum olmuşdur ki, sonqoşmalar tədqiq olunan dillərdə olduqca aktivdir və onlar morfoloji funksiya daşımaqla yanaşı, bir sıra sira sintaktik funksiyalara da malik olurlar. Bu dillərdə sonqoşmalar özündən əvvəlki adla idarə olunan köməkçi sözlərdir, idarə olunan sözdən sonra dayanır və onlarla sintaktik əlaqədə olurlar. Sonqoşma ismin və ya əvəzliyin cümlədə başqa bir sözə olan münasibətini bildirən sözlərdən ibarət olur və bir sonqoşma bir neçə adı (isim, sıfət, əvəzlik və ya say) idarə edəndə, bütün bu adlar əsas vasitəli formada çıxış edirlər. Sonqoşma isə yalnız bir dəfə - o da addan qabaq tətbiq olunur.

Bir sonqoşma ilə idarə olunan çoxsaylı sözlər sayıldığda bu sonqoşma daha çox ifadəlilik üçün bu söz qrupunun yalnız sonunda deyil, həm də əvvəldə birbaşa birinci sözdən sonra gələ bilər.

Açar sözlər: sonqoşma, önqoşma, İran dilləri, urdu dili, köməkçi sözlər

Giriş. Müasir hind-İran dillərində sonqoşmalar önqoşmalara nisbətən daha fəal funksiya daşıyır və onların inkişaf tarixinin izlənməsi də dilçilik baxımından olduqca maraqlıdır.

1. Hər bir önqoşma kimi sonqoşma da hal valentliyinə, başqa sözlə hansı hallarda obyektlərin sintaktik ağacda yer ala biləcəyinə dair məlumatlara malik olur. Bu qrammatik xüsusiyyət sonqoşmaları ədat və zərflərdən fərqləndirir. Ədatlar da tez-tez sözün sonunda gələn mövqedə ola bilirlər, lakin onlar həmişə sintaktik ağacda təbe element olur və özünə digər sözləri birləşdirə bilmirlər. Zərflək nisbətdə obyektləri birləşdirə bilir, lakin bu, yalnız yiyəlik halda işləndiyi və müqayisə ifadə etdiyi təqdirdə baş tutur. Beləliklə, hal valentliyi çoxluğu və söz birləşmələrində xüsusi mövqeləri sonqoşmaları xüsusi nitq hissələrinə aid etməyə imkan verir.

Sonqoşmalar elə köməkçi sözlər qrupuna aid edilir ki, situasiyanın iştirakçısı olan predmetin bütün bu situasiyaya münasibətini ifadə etmiş olsun. Sonqoşmalar ad qrupundan sonra gələn önqoşmalar kimi qəbul olunur. Hind-Avropa, Qafqaz dilləri kimi

müxtəlif quruluşlara malik olan dillərə məxsus bu və ya müəyyən anlayışların ifadəsi üçün müxtəlif dil vasitələrindən istifadə olunur. Müxtəlif dillərə məxsus qrammatik konstruksiya sistemləri də çoxsaylı xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bir çox dillərdə sonqoşma terminindən istifadə olunmur. Buna səbəb həmin dillərdə sonqoşmaya rast gəlinməməsidir və buna görə də bütün sonqoşmalar qoşma adı altında təhlil olunur. 1990-cı ildə M. Xaspelmat önqoşma və sonqoşma üçün ümumi termin – hiperonim tətbiq etməyi təklif edir və “adposition” terminini irəli sürür. Bu terminin rusca qarşılığı “прилог” olaraq müəyyənləşir (4, s. 25). Rus dilində əksər hallarda eyni sözlər həm önqoşma, həm sonqoşma kimi çıxış edə bilirlər. Dilçilikdə sonqoşma anlayışının, əsasən, türk, fin-uqor, iber-qafqaz, yapon və bir sıra digər dillərdə istifadə edilməsi qəbul olunmuşdur və bu sıraya rus dili daxil deyildir. Bu dillərdə sonqoşmalarla həyata keçən funksiyalar rus dilində önqoşmalarla ifadə olunur. Məlum olduğu üzrə, rus dilində önqoşma adətən idarə etdiyi ad qrupundan əvvəldə dayanır. Bütün qrammatika və dərsliklərdə önqoşmalara xüsusi bölmə ayrılmışdır, lakin akademik qrammatikalarda, eyni zamanda əsas universitet dərsliklərində sonqoşma anlayışı, o cümlədən “sonqoşma” terminindən istifadə olunmur, hətta adı belə xatırlanmır. Rus dilində yalnız bəzi ayrı-ayrı nəşrlərdə önqoşmaların postpozisiya kimi işlənməsi nümunələrinə rast gəlinir: *дружбы ради, рассудку* вопреки və s.

Sonqoşmalardan daha çox danışiq dilində istifadə olunur. Rus dilində radi önqoşmasından bəzən sonqoşma kimi də istifadə olunduğunu qeyd edən tədqiqatçılar (христа ради, потехи ради və s.) *radi qoşmasının tarixən protoslavyan dilində məhz sonqoşma kimi işləndiyi qənaətinə gəliblər. Məhz buna görədir ki, bu günə qədər hələ də həm də sonqoşma kimi işlənən sözlərə rast gəlinir: ради, подряд, спустя, назад və s. Lakin sonqoşmalar birmənalı olaraq rus dilinə xas dil vahidləri deyillər.

2. Hind-Avropa dillərində önqoşma / sonqoşma problemi olduqca problemlı məsələdir. Bu məsələyə adətən söz sırası aspektindən yanaşırlar. U. F. Zeman belə güman edirdi ki, Hind-Avropa pradilində yalnız sonqoşmalar mövcud idi və bildirir ki, bu qaydanın izi xett dilində saxlanılmışdır (7, s. 283). Hind qrupu həm də ari və ya hind-ari qrupu adlanır. Bu qrupa daxil olan dillərdə hindavropalılar danışırdılar. E. ə. 1500 il əvvəl Hindistan ərazisini istila edən hind-avropalılar yerli əhalini sıxışdırırlar, lakin eyni zamanda onlarla antropoloji cəhətdən qarışırlar. Tarixi hadisələrin gedışatında veda dili ilə sanskrit dili birləşib ümumi anlayış altında qədim hind dili adlanması ilə nəticələnir. Bütün Hind-İran dillərindən İran dilləri hind dillərinə ən yaxın olandır. Ona görə bir çox alımlər belə güman edirlər ki, tarixən hind-iran dil ümumi birliyi mövcud olmuşdur.

Hind-Avropa dilləri ailəsinə daxil olan urdu dilində sonqoşmalar ismi əvəzləyirlər. Onlardan bəziləri isimlə birləşirlər. Urdu dilində önqoşmalar yoxdur. Lakin urdu dilində elə dil vahidləri vardır ki, önqoşmalarla eyni funksiyani yerinə yetirirlər və onlar sonqoşmalar adlanırlar. Urdu dilində sonqoşmalar bütün sintaktik vəzifələri ye-

rinə yetirirlər. Sonqoşmalar isim, sıfət, əvəzlik, məsdər, bəzən də zərflərlər işlənərək onların cümlədə digər sözlərlə sintaktik münasibətini ifadə edir.

Urdu dilində sonqoşmalar sadə və mürəkkəb olmaqla iki yerə bölünür. Sadə sonqoşmalara **ک** (ka), **کو** (ko), **سے** (se), **میں** (men), **پر** (par) və digərləri aiddir.

”ک sonqoşması (kişi cinsi, cəm hal **ک**) adyekтив \ subyekтив sonqoşması xindi dilində ən çox istifadə olunandı. Onun əsas funksiyası aid olduğu sözü subyekтив adyekləşdirmədir, yəni ona sıfətin mənasını verməkdir. Onun vasitəsilə təkcə adlar deyil, eyni zamanda məsdərlər, zərflər və bütünlüklə ifadələr adyekтивləşir. Bu yolla yeni mənə qazanan sözlər rus dilinə sıfət kimi tərcümə olanlar və ya təsvir üsulla verilmirlər” (5, s. 210).

Mürəkkəb sonqoşmalara **ک** sonqoşmasının digər nitq hissələri ilə birləşməsi aiddir və bu sonqoşma özündən sonra gələn sözlə cinsə görə uzlaşır.

Urdu dilində fars dilindən alınmalarla zəngin olduğundan, azsaylı istisnalara rast gələ bilərsiniz. Farslar isə önqoşmalardan istifadə edirlər. **را** sonqoşması klassik fars dilində yönlük hal mənasında, yiyəlik funskiyasında çıxış etmişdir. A. Kərimov qeyd edir ki, klassik fars dilində **را** / از قضا / از اتفاق və bu kimi birləşmələrdə hansı qoşmanın işlənə bilməsi üçün xüsusi bir qayda olmamışdır (1, s. 121).

V. S. Rastorquyeva qeyd edir ki, səbəb və məqsəd ifadə edən qədim “radiy” sonqoşması bəzi tacik şivələrində “ra” nadir hallarda “ro” şəklində saxlanılmışdır. “Ra” ilə yanaşı həmin şivələrdə eyni mənada “a” sonqoşması da işlədir. Bu kimi sonqoşmalardan bu və ya digərinin seçimi həmişə sərf fonetik səbəblərlə bağlıdır. Bu vəziyyət düşünməyə əsas verir ki, “a” sonqoşması “ra” sonqoşmasının bir variantıdır və müəyyən mövqedə (samitlərdən sonra) ilk səsini (r) itirmışdır. Sonrakı inkişaf gedişini şimal şivələri göstərir, buşivələrdə “a” sonqoşmsı işlənir (8, s. 116).

Maraqlı cəhətlərdən biri də budur ki, “radiy” qoşması Avesta və qədim İran dillərində də demək olar ki, eyni formada və mənada işlədilmişdir. Bu barədə danışarkən S.Sokolov – *radiy /rādi/* - qoşmasının “ötrü”, “görə” mənasında işləndiyini qeyd edir. Alimin fikrincə, Avestada olduğu kimi, qədim fars dilində də bir çox önqoşmalar sonqoşma kimi də işlənir (10, s.256). Talış dilində -ro sonqoşmasından danışarkən tanınmış iranşunas alim B.Miller yazır: “-ro -nun etimologiyası məlumdur. Qədim fars *radiy*, orta fars *rāy*, müasir fars *ra*. Talış dilində -ro orta fars dilində olduğu kimi “ötrü”, “görə” mənasını vermək üçün işlədir” (11, s.79). Ümumiyyətlə, müasir İran dillərində önqoşmalar sonqoşmalara nisbətən az işlənir. Gilan dilindən danışarkən, tədqiqatçılar bu dildə önqoşmaların sintaktik münasibətlərdə bir çox hallarda həm sayına görə, həm də öz işlənməsinə görə sonqoşmalara uduzduğunu qeyd edirlər (12, s.182).

İngilis dilində önqoşmalardan obyektlərin bir-birləri ilə məkanı münasibətlərinin ifadə etmək üçün istifadə edilir. Digər sözlərlə birləşərək elə önqoşmalı ifadələr yaradılır ki, bizə nəyinsə harada və hansı şərtlərdə baş verə biləcəyi haqqında məlumat verir. Sual oluna bilər ki, niyə ingilis dilində önqoşmalar var, urdu dilində isə sonqoşmalar? Cavab bundan ibarətdir ki, bu, təyinedicinin (önqoşma / sonqoşma) məkan

mənalı isimdən - məkana və ya xüsusi fəzaya işarə edən isimdən əvvəlki yerindən asılıdır.

V. A. Koçerqina bildirir ki, önqoşmalar və sonqoşmalar eyni qrammatik funksiyaya malikdirlər, onlar nitq fəaliyyətində halların, hal formalarının mənalarını dəqiqlişdirərək sözlər arasında münasibətləri ifadə edir. Beləliklə də, önqoşmalar və sonqoşmalar məkan, zaman, məqsəd, səbəb, sahiblik, obyekt münasibətlərini ifadə edir və nəhayət istiqamət bildirir" (6, s. 120).

Sonqoşmaların bir sıra mənaların ifadə olunmasında rolü əksər dillərdə müşahidə olunur. Fars dilində zaman və məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında qoşmalar aktiv rol oynamaqdadır. "Əşyaların müxtəlif mövqelərdə yerləşməsi fars dilində əsasən qoşma və qoşma kimi işlənən sözlərlə ifadə olunur. Beləliklə də, qoşmalar fars dilində məkan münasibətlərinin ifadə olunmasında iştirak edən əsas qrammatik vəsaitlərdən biri kimi çıxış edir. Qoşmalar fars dilində bir çox mənanın ifadə olunmasında iştirak etsə də, məkan münasibətlərini bildirən qoşmalar sayca digərlərindən daha çoxdur" (2, s. 116). Ə sonqoşmasının zaman münasibətlərinin : " Ə sonqoşmasının zaman bildirməsi daha çox klassik fars dili üçün xarakterik olsa da, müasir dildə hələ də əvvəlki işləkliyə malik olmasa da, Ə-nin belə işlənməsinə bəzi məqamlarda rast gəlinir. Qədim fars dilində zaman mənası Ə sonqoşmasının ən işlək mənalarından idi. Bu sonqoşma Ə önqoşması funksiyasının daşıdıqda, zaman mənasında çıxış edir" (3, s. 64).

Sonqoşmaların məkan anlayışının ifadə olunmasında rolü yalnız Hind-İran qrupuna daxil olan dillərdə deyil, digər dil qruplarında da müşahidə olunur. Qafqaz dil-lərinin Nax-Dağıstan dilləri qrupuna daxil olan lak dilində məkan münasibətlərinin sonqoşmalarla ifadə olunmasından yaranan Ə. Rəşidova yazır: "Dilin tarixi inkişafı prosesində məruz qaldığı dəyişikliklər və müəyyən variasiyalar hesabına lak dilində sonqoşmalar affikslaşa bilirlər və yalnız postpozisiyada istifadə olunurlar. Hal sufiflərinə çevrilmiş bu məkan anlamlı sonqoşmalar müasir lak dilində formal ədatlar kimi düşünülür, müstəqillikdən məhrum olunurlar və beləliklə, öz növbəsində məkanı halların yaranmasında iştirak etmişlər. Dağıstanın digər dağ dillərində olduğu kimi, məkanı hal formalarının işlənməsi getdikcə azalır, onların hesabına sonqoşmalı ifadələr inkişaf edir. Lak dilində məkanı hal formalarının məkanı anlayışlarının normal ifadə metodu kimi istifadəsi mövcuddur və yalnız ikinci yerdə sonqoşmalı birləşmələr dayanır" (9).

C. Qrinberq tamamlıq və xəbərin yerləşmə yerinə əsaslanaraq OV (object & verb - tamamlıq və xəbər) və VO (verb & object - xəbər və tamamlıq) tipoloji terminini təyin etmiş və OV-nin sonqoşmalı, VO-nın önqoşmalı dillərə uyğun gəldiyini bildirir (7, s. 283). P. Fridrix Hind-Avropa pradilində VO söz sırasının mövcud olduğunu nəzərə alaraq belə hesab edir ki, bu dil önqoşmalarla xarakterizə olunur (yenə orada).

Xett dilində müşahidə olunan -i və -re kifayət qədər arxaikdir. Bundan başqa, bir çox klitiklər tam mənalı sözün həm öündə, həm də sonunda dayana bilər. -re elementi də tez-tez yerini dəyişən element olmuşdur. Önşəkilçi qismində o, qayıdış hə-

rəkatına işaretə edir, postpozisiya hissəcik qismində feilin orta mənasına işaretə edir. Başqa sözlə, əvəzlikdə olduğu kimidir. Klitiklərin yerləşdiyi yerdən asılı olaraq onların ifadə etdiyi mənada müxtəliflik mövcud olur. Anoloji nümunələrə italyan dilində də rast gəlmək olar.

Sonqoşmalar özündən əvvəlki adla idarə olunan köməkçi sözlərdir, idarə olunan sözdən sonra dayanır və onlarla sintaktik əlaqədə olurlar. Sonqoşma ismin və ya əvəzliyin cümlədə başqa bir sözə olan münasibətini bildirən sözlərə deyilir.

Bir sonqoşma bir neçəadı (isim, sifət, əvəzlik və ya say) idarə edəndə, bütün bu adlar əsas vasitəli formada çıxış edirlər. Sonqoşma isə yalnız bir dəfə - o da addan qabaq tətbiq olunur.

Bir sonqoşma ilə idarə olunan çoxsaylı sözlər sayıldıqda bu sonqoşma daha çox ifadəlilik üçün bu söz qrupunun yalnız sonunda deyil, həm də əvvəldə birbaşa birinci sözdən sonra gələ bilər.

Nəticə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, önqoşmalar və sonqoşmalar Hind-İran dil-lərində, o cümlədən urdu dilində xüsusi əhəmiyyətə malikdir və onların öyrənliməsi, dilçilik baxımından olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Kərimov A. R. Hal münasibətlərinin fars dilində ifadə vasitələri. Bakı: Adiloğlu, 2006, 244 s.
2. Orucova G. M. Məkan münasibətlərinin qoşmalar vasitəsilə ifadə olunması // Şərq filologiyasının aktual problemləri mövzusunda respublika elmi konfransı, 2011, s.115-118
3. Orucova G. M. Zaman münasibətlərinin qoşmalarla ifadə olunması // Dil və ədəbiyyat, 2010, 5 (76), s. 61-65
4. Haspelmath M. The grammaticalization of passive morphology \\ Studies in language, 1990, №14, p. 25-72
5. Баранников А. П., Баранников П. А. Хиндустани (хинду и урду), Москва: Издательство литературы на иностранных языках, 1956, 240 с
6. Кочергина В. А. Введение в языковедение. Москва: МГУ, 1979, 206 с.
7. Красухин К. Г. Введение в Индоевропейское языкознание, Издательский центр Академия, 2004, 320 с.
8. Расторгуева В. С., Опыт сравнительного изучения таджикских говоров, Москва: Наука, 1964, 187с.
9. Рашидова А. Г. Выражение пространственных отношений послелогами и падежной системой лакского и английского языков // Дагестанский государственный педагогический университет, 2010. <https://cyberleninka.ru/article/n/vyrazhenie-prostranstvennyh-otnosheniy-poslelogami-i-padezhnoy-sistemoy-lakskogo-i-angliyskogo-yazykov/viewer>

10. Соколов С. Н. Древнеперсидский язык. // Основы иранского языкоznания. Древнеиранские языки. Москва: Наука, 1979, 388 с.
11. Миллер Б.В. Талышский язык. Москва: Из. Акад. Наук, 1953, 268 с.
12. Гилянский язык. Москва: Наука, 1971, 320 с.

А.Пашаева

Система послеслогов на индоиранских языках

Резюме

В современных индоиранских языках послеслоги выполняют более активную функцию, чем их предшественники, и их история развития также очень интересна с лингвистической точки зрения. В статье прослеживается история развития послеслогов в индоиранских языках с акцентом на развитие и отношение последних к предлогам в современных языках. Было обнаружено, что послеслоги достаточно активны в исследуемых языках и имеют ряд синтаксических функций в дополнение к выполнению морфологических функций. В этих языках послеслоги являются вспомогательными словами, которым предшествует имя, которое заканчивается после управляемого слова и синтаксически связано с ними. Послеслог состоит из слов, выражающих отношение существительного или замены к другому слову, и когда существительное управляет несколькими именами (существительное, прилагательное, местоимение или числительное), все эти имена появляются в основной форме. Послеслог применяется только один раз - перед именем.

При подсчете количества слов, контролируемых одним послеслогом, этот послеслог может выступать не только в конце этой группы слов, но и сразу после первого слова, для большей выразительности.

Ключевые слова: послеслог, предлог, иранские языки, урду, вспомогательные слова

A.Pashayeva

The system of postpositions in Indo-Iranian languages

Summary

In modern Indo-Iranian languages, postpositions perform a more active function than their predecessors, and their development history is also very interesting from a linguistic point of view. The article traces the history of the development of postpositions in Indo-Iranian languages with an emphasis on the development and attitude of the latter to prepositions in modern languages. It was found that postpositions are quite active in the investigated languages and have a number of syntactic functions in addition to performing morphological functions. In these languages, postpositions are auxiliary words, preceded by a name that ends after the managed word and is syntactically associated with them. A postposition consists of words expressing the relation of a noun or replacement to another word, and when a noun is controlled by several names (noun, adjective, pronoun or numeral), all these names appear in the main form. The postposition is applied only once - before the name.

When calculating the number of words controlled by one postposition, this postposition can appear not only at the end of this group of words, but also immediately after the first word, for greater expressiveness.

Keywords: postposition, preposition, Iranian languages, Urdu, auxiliary words

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.05.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 15.11.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Mehdi Kazımov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur